

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XƏLVƏTİYYƏ: İDEYA MƏNBƏLƏRİ VƏ MÜASİR İNKİŞAF MEYİLLƏRİ (ƏLCƏZƏİR NÜMUNƏSİNDƏ)

İxtisas: 7214.01 – “Dinin tarixi və fəlsəfəsi”

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Əminə Təvəkkül qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutunun "Din və ictimai fikir tarixi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, akademik
Vasim Məmmədəli oğlu Məmmədəliyev

Rəsmi opponətlər: fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əyyub Sevdim oğlu Kərimov

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Boqdana Todorova

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosənt
Şölət Ələvsət oğlu Zeynalov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03 – Birdəfəlik Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: fəlsəfə elmləri doktoru, dosənt

Zəkiyyə Ağababa qızı Əbilova

Dissertasiya şurasının elmi katibi: ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosənt

Məmmədəli Allahverdi oğlu Babəşli

Elmi seminarın sədri: fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əsədulla Cuci oğlu Qurbanov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlumdur ki, müasir dövrdə xüsusi maraq doğuran, tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri də sufizm və onun müxtəlif təriqətləridir. Bunu da təsadüfi hesab etmək olmaz. Özünün daşdığı xüsusi missiya, ümumbəşəri miqyasda sülh, ədalət, tolerantlıq ideyaları sufizmi nəinki müsəlman ölkələrinin alimləri, eləcə də Qərb dünyasının görkəmli tədqiqatçıları üçün maraqlı edən amillərdən hesab edilir. Hal-hazırda yaşadığımız dövrü səciyyələndirən dini qarşıdurmalar, etnik münaqişələr, dini dözümsüzlük hallarına qarşı irəli sürülən multikulturalizm, humanizm və tolerantlıq ideyalarının əsas mənbələrindən birinin məhz sufilik olduğunu qeyd etmək zəruridir.

Bütün bu sadalanan amilləri nəzərə aldıqda, sufiliyin İslam fəlsəfəsinin cərəyanları içərisində ən çox maraq doğuran, yarandığı gündən mənsub olduğu dinin istinadgahına çevrilməyə cəhd etmiş bir cərəyan olduğu özünü göstərir. Şərqlə Qərb arasında körpü yaradan sufizmin əsrlər boyunca, ona tapınanların, onunla yaxından maraqlananların mənəviyyatında oynadığı rol, bildiyimiz kimi, heç bir ideologiya və ya hətta ən yüksək təhsilin verdiyi mükəmməlik belə oynaya bilməmişdir. Bu həqiqəti müasir dünyanın aparıcı şərqşünasları da etiraf etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu deyilən fikirləri təsdiqləmək üçün, sufizm həyat tərzinə üz tutanların tərcümeyi-halları ilə qısaşəkildə tanış olmaq kifayətdir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, bunun səbəbi, irqindən, dinindən asılı olmayaraq ən adi insanları belə mənəvi saflığa, əxlaqi gözəlliyə və kamilləşərək mahiyyətləri olan Həqiqətə qovuşmağa dəvət edən sufizmin təbliğ etdiyi ideyaların ancaq bəşəri olması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, yüksək ideoloji, dini və mənəvi-psixoloji baxışları özündə əxz edən, ardıcılıqlarını mənəvi-əxlaqi prinsiplərə dəvət edən sufizmin daşdığı toplum ideallarının mərkəzində insan faktoru durur. Bu insan Allahın ən mükəmməl şəkildə yaratdığı bir çox mənəvi və maddi hisslərlə zənginləşdirdiyi üstün bir varlıqdır. Sufizm öz mahiyyəti etibarilə insanın inkişafı, ucalması, Ali Həqiqətə çatması istiqamətində qət edilən yol hesab edilə bilər.

Emal edilməyən filizlər işə yaramadığı kimi, insandakı maddi-mənəvi duyğular da müsbət yöndə istifadə edilməzsə və inkişaf etdirilməzsə, işə yaramaz, hətta zərərli hala gələ bilər. Böyük sufi şeyxi Bakuvinin izah etdiyi kimi, “insanda ən güclü hiss olan, hətta hislərin mərkəzi olan qəlb, mənəviyyatda doğru rəhbər olan ruh istiqamətinə meyl edər və yaradıldığı məqsəd üzrə inkişaf etdirilərsə, insan gerçək insanlıq məqamına çata, həm dünyada, həm də axirətdə səadət tapa bilər. İnsana nəzarət edən nəfs deyilən bir hiss də vardır ki, əgər qəlb ora tərəf meyl edərsə, heyvani arzu və istəklərin ardınca gedərək özünü fəlakətə sövq edər, dünyada da, axirətdə də bədbəxt olar.”¹ (19, s.4)

Sufizm təliminin mövcudatın vəhdəti (vəhdəti-vücut) nəzəriyyəsinə və onun ardıcılılarına görə, bütün gördüklərimiz özünün müxtəlifliyi ilə Allahın təzahürləridir. Başqa sözlə desək, real dünya kiçik hissəciklərdən tutmuş böyük kosmik sferalara qədər Allahın mahiyyətinin təcəssümüdür və bu təcəssümü ən kamil formada inikas etdirən insandır.

Beləliklə, sufizmdə bu cür təfəkkür tərzinin obyektı Allah, subyektı isə Onun tərəfindən yaradılmış dünyadır. Təlimdə məqsəd isə Allahın, Həqiqətin dərkı, bu dərk etmədə insanın özünü tanıması və Allaha sevgidən doğan yoldur (təriqətdir). Sufilərin idrak yolu bütün mövcudatın Yaradana sonsuz sevgisindən başlayır. Bu sevgi ilə Allah özünü sonuncu, kamil təzahür olan insan pilləsinə qədər aşkarlayır. İnsan bu pillələrin məntiqi davamı olub, onların bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Bu pillələrin mahiyyətini daşıyan insan geniş mənada Aləmin “Həqiqəti”, konkret mənada götürdükdə isə cismani varlığın elə insan adlı yetkin (kamil) formasıdır.

Özünün kamil yaradılışını dərk edən sufi, Allahın mövcudatı yaratdığı eşqə bərabər bir cazibə, eşq ilə Yaradana istiqamətlənərək, eyni ilə əks istiqamətdə təkamül edərək mahiyyəti olan Varlığa qovuşmağa can atır. İnsanın mənəvi və əxlaqi kamiliyyəinə yönəlmiş sufizmin öndə gələn cərəyanlarından biri də Azərbaycanla bağlı

¹ Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi (sosial-iqtisadi tarixi), Bakı: Elm nəşriyyatı, 1982, 280 s.

olmuşdur. Müasir dövrdə milyonlarla insanı vahid təşkilatda birləşdirən Xəlvətiyyə təriqəti getdikcə daha çox tədqiqat obyektinə çevrilməkdədir.

Xəlvətiyyə təriqəti ilə bağlı əlimizdə olan zəngin yazılı irs, bu təriqətin əsas prinsipləri, əxlaqi və mənəvi təlimi barədə geniş məlumat əldə etməyə imkan verir. Azərbaycan mühitində yetişib dünyanın bir çox ölkələrinə yayılan Xəlvətiyyəliyi nəzərdən keçirdikdə, “Sufiliyin sirləri” kitabının təmsalında bir daha öyrənirik ki dünya, Kainat, dərk edən məxluq, insan naminə onun xeyri və həzzi üçün yaradılıb, fərdin Mütləq Varlığı dərk etmə vasitəsi olub, insanın özünü dərkinə xidmət edir. Bu təlim öz mahiyyəti etibarlı ilə insanın yalnız özü-özünü nəzərdən keçirməsi olmayıb, onun Allahla, Onun mahiyyəti vasitəsilə təbiətlə, digər insanlarla, deməli, ictimai aləmlə münasibətlərini tənzimləyir.

Sufizmin vəhdəti-vücut prinsipi əsasında qurulan təliminə görə İlahi Mahiyyət yaxud İlahi Varlıq öz mütləq ideallığının gücünə və ağılına görə hər bir mövcudata höpür. Təlimə görə hər bir insanın daxili aləmi bütövlükdə Varlığın İlahi mahiyyətini özündə ehtiva edir. Bu aləmi cilalayan insan isə “Kamil İnsan”a çevrilir. Bu halda o, bir tərəfdən vahid təbiətin hissəsi, real aləmin bütün potensial imkanlarının xülasəsi, təbiətin xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi, digər tərəfdən isə öz nəfsi etibarlı ilə ruhani ilahi aləmin nümayəndəsi kimi çıxış edir.

Bu gün milyonlarla insanın Xəlvətiyyəyə müraciət etməsi bu təriqətin insanları cılız hislərdən arındırıb bəşəri ideyalara dəvət etməsi, irqindən, dinindən, millətindən və cinsindən asılı olmayaraq hər bir kəsi onu Yaradana istiqamətləndirməsindədir. Müqəddəs kitabların toplum surətdə səmərəli ideyalarına malik olan sufilər ayrı-ayrı millətlərin deyil, bəşərin övladlarıdır.

Sufilik ideyalarının inkişaf tapdığı əsas tarixi məkanlardan biri olaraq Azərbaycan göstərilir. Sufizmin Azərbaycanda həqiqi mənada ardıcıl təmsilçiləri X əsrdən etibarən bərqərar olmuşdur. Belə ki, təsəvvüfün bu torpaqlarda sistemləşdiyi XII əsrdən etibarən Sührəvərdiyyə, Əbhəriyyə, Zahidiliyyə, Xəlvətiyyə, Səfəviyyə, Hurufilik, İşragilik, Əxilik kimi mühüm fəlsəfi cərəyanlar bu torpaqlarda təsəvvüfi dünya görüşünün formalaşmasından

doğmuşdur.

Tədqiqatçıların rəyinə görə sufizmin ən önəmli cərəyanlarından biri Azərbaycan mühitində formalaşaraq dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmış Xəlvətiyyədir. Bu təriqətin yaradıcılarından ən məşhuru olan Seyyid Yəhya Bakuvi Xəlvətiyyə təriqətinin qurucusu - piri-əvvəli (yəni ilk piri) hesab edilən Əbu Abdullah Siracəddin Ömər əl-Xəlvəti Şirvaninin tələbəsidir. Tez-tez insanlardan uzaqlaşaraq dağlarda və meşəlik sahələrdə ibadət edən, bəzən də ağac koğuşunda xəlvətə çəkilən, bu təriqət şeyxinin Həqiqətə yüksəliş metodunun görünən tərəfinin ən cazibə hissəsi başlanğıcda bu cür ibadətdən ibarət idi.

Orta Əsrlərdə Şirvanda yaranan və formalaşan Xəlvətiyyə təriqəti, ardıcılığının vasitəsi ilə Azərbaycana, Anadoluya, İrana, Türkünstanə, Şimali Afrikaya, Orta Şərqə, Hindistan və Balkan yarımadasına qədər yayıldı.

Əlcəzairin 2009-cu ildə dərc olunmuş “ Əl-Vətən” dərgisi heyranlıq içərisində yazır: “Necə ola bilər ki, heç bir miniyin, kütləvi informasiya vasitələrinin, internetin olmadığı zamanda Bakıda Xəzərin sahillərində yaranan bir cərəyan Balkanlara, Suriyaya, Misirə, Sudana və Əlcəzairin bərbərlər oylağı olan Kabiliya dağlarına belə asanlıqla yayıla bilmiş və hətta Rəhmaniyyə kimi yeni bir adla fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.”² (165)

Xəlvətiyyə təriqətinin əsas qurucusu Piri-sani, yəni ikinci pir deyə məşhur olan Seyyid Yəhya Şirvani hesab olunur. Belə ki, Xəlvətiyyə təriqəti Seyid Yəhya tərəfindən yenidən təsis edilib yayıldığı üçün, bu təriqətin bütün şöbələrinin silsilənamələrində silsilənin əvvəli Seyid Yəhya ilə başlayır. Bu təriqət sahibinin Bakuvi nisbəsi ilə tanınmasının səbəbi isə Şeyxin ömrünün ən uzun (40 il) və səmərəli bir hissəsini Bakıda yaşaması ilə əlaqədardır.

Nəslə Şirvanşahların naqibləri olan əs-Seyyid Cəmaləddin Yəhya ibn əs Seyyid Bəhaəddin əş-Şirvani əl Bakuvi mükəmməl bir təhsil alıb zamənəsinin ziyalıları üçün üç böyük dildə: türk, ərəb və fars dillərində əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərdəO, Xəlvətiyyə

² Djanet-Sixième colloque international sur le soufisme: Elévations sudistes. El Watan, 2009, 12, 12

təriqətinin və irfan ədəbiyyatının özünəməxsus nümunələrini yaratmışdır.

Əsərlərinin məğzindən məlum olur ki, Seyid Yəhya təsəvvüf fəlsəfəsində insanı qəlb, nəfs, və ruhdan ibarət bir varlıq kimi təqdim etmiş, “Ətvarul-Qəlb”, “Kəşful-Gulub”, “Şərhi-Məratibi-Əsraril-Qulub”, “Şəfa əl Əsrar” əsərlərində elə bu anlayışları dərinləşdirərək səciyyələrini ətraflı şəkildə şərh etmişdir.

Bakuvi sufiliyin inkişafı üçün bir sıra dini elmləri öyrənməyi zəruri hesab edirdi. Bu elmlər təfsir, hədis, məntiq, fiqh (müsəlman hüququ) kimi elmlər idi. Şeyx bu elmləri mənimsəmədən təsəvvüfə daxil olmanın mümkünsüzlüyündən bəhs etmişdir. Bu deyilənə əməl etməyən cərəyanların ardıcilları batiniliyə yuvarlanıb həm din, həm də cəmiyyət üçün təhlükəyə çevrilmiş, iğtişaşlara səbəb olmuşlar. Qıyası, Bakuvinin elmi təsəvvüf anlayışı səmərəsini vermiş və onun sufi məktəbi olan Xəlvətiliyin, zaman keçdikcə çox geniş yayılmasına baxmayaraq, heç bir zaman öz etiqadından azdığı, dini-ictimai və siyasi qarışıqlıqlara səbəb olduğu tarixi mənbələrdə öz əksini tapmamışdır. Halbuki müəyyən siyasi və ictimai təsirlər göstərmək üçün Xəlvətiyyə təriqətinin kifayət qədər gücü olmuşdur. Belə ki, bu təriqət şeyxinin artıq sağlığında iyirmi min müridi var idi.

Şirvan ərazisində yaranmış və Azərbaycan fəlsəfi-dini fikrinin böyük nailiyyətlərindən hesab edilən Xəlvətiyyə təriqətinin ideya mənbələri və müasir dövrdə inkişaf istiqmətləri xüsusi maraq doğurmaqdadır. Azərbaycan ərazisindən çox uzaqlara yayılmış, xüsusilə də Şimali Afrikanın aparıcı ideya mənbələrindən birinə çevrilmiş Xəlvətiyyə getdikcə daha çox alim və tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Bütün bu sadalanan amilləri nəzərə alaraq, bu təriqətin Azərbaycan elminin müasir nailiyyətləri kontekstində araşdırılması aktuallıq kəsb etməkdədir.

Hələ orta əsrlərdən etibarən xəlvətiyyə təriqəti və onun qurucularının həyatı, dini-fəlsəfi fikirləri, müxtəlif hadisələrlə bağlı irəli sürdükləri rəylər müasirlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrün mədəni mühitini, təsəvvüfün yayılma miqyasını nəzərə aldıqda, digər mədəni sahələrlə müqayisədə sufi şeyxlərinin və onların dünyagörüşlərini ifadə edən əsərlərin daha geniş

yaşılmasının, öyrənilməsinin şahidi olmaq mümkündür. Dövrün şərtlərinə uyğun olaraq, bu yazılı mənbələr Osmanlı İmperiyasının və digər dövlətlərin kitabxanalarında qorunub saxlanılmış, beləliklə də, yazılı mənbələrin əlçatanlığı təmin olunmuşdur.

Xəlvətiyyə təriqəti barədə danışarkən bir məqamı qeyd etmək zəruridir ki, təriqət barədə əsas məlumatları böyük mütəfəkkir alim Seyid Yəhya Bakuvinin öz əsərlərindən əldə etmək mümkündür. Müəllifin türk, fars və ərəb dillərində yaratdığı çoxsaylı əsərlərsayəsində müasir tədqiqatçılar onun dini-fəlsəfi təlimi barədə ilkin mənbədən zəngin məlumat almaq imkanı qazanırlar.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dini düşüncəyə qarşı məlum münasibət Xəlvətiyyə təriqətinin və Seyid Yəhya Bakuvinin dərindən tədqiq edilməsinə mənfi təsirlərini göstərmişdir. Azərbaycanlı tədqiqatçılardan Salman Mümtazın, A.Seyidzadənin, Y.V.Cəmənzəminlinin, Z.Guluzadənin ³, M.Nagısoylunun, A. Musabəylinin ⁴, Z. Məmmədovun ⁵, E. Həsənovanın ⁶, Nəzrin Ələsgərovanın ⁷, A.Əliyevanın ⁸ adıçəkilən təriqətlə bağlı müəyyən araşdırmalarının olduğunu qeyd etmək olar. Görkəmli tarixçi alim,

³ Закономерности развития восточной философии XIII – XVI вв. и проблема Запад – Восток. Баку, Элм, 1983; Кули-заде З.А. Из истории Азербайджанской философии VII – XVI вв. Баку: Азернешр, 1992.

⁴ Musabeyli A. Dede Ömer Ruşeni və Külliyyəti I Cilt. Bakı : Bilik, 2014.

⁵ Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2006

⁶ Гасанова Э. Ю. Социология религии и мусульманского мистицизма тасаввуфа в Турции XX в.: идейные истоки, основные проблемы, новые тенденции. Баку, 2006

⁷ Ələsgərova N. Суфизм в Азербайджане. // Журнал социально-политических и экономических исследований «Кавказ и Глобализация». Институт стратегических исследований Кавказа. Том I (5) Швеция, 2007. с. 133 – 134.; Некоторые сведения о суфизме и радикальных исламских сектах в Азербайджане. // Известия Президиума НАНА. История. Философия. Право. № 8, 2007, с. 323 – 332.; Сочинения Саййида Йахйя Бакуви, как источники, посвященные мировоззрению и практике средневекового суфийского братства халватийа // Известия Президиума НАНА. № 9, 2008.; Суфийское братство Гюлшанийа. Санкт-Петербург, 2002

⁸ Əliyeva A. Sufism in the Spiritual and Cultural History of Islam // Postmodernism Problems Journal. Bulgarie. Vol 9, №3, 2019, s.457-466; Əliyeva A. Xəlvətlik təriqəti və müasirlik // Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. №04 (57) 2018, s.49-57

tədqiqatçı Məşədixanım Nemət müxtəlif xanəgah, ribat, məzar, zaviyə, türbə və abidlələri tədqiq edərkən, Orta Əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş sufi təriqətlərini, onlara aid məlumatları öyrənmiş, bu zaman Xəlvətiyyə ilə bağlı da müəyyən məlumatları əldə etmişdir.

Xəlvətiyyə təriqətinə, bu təriqətin müxtəlif mənbələrinə aid yazılı mənbələr heç də az deyildir. Bu baxımdan görkəmli Osmanlı alimlərinin əsərlərini qeyd etmək yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, Anadolu yarımadasında təsəvvüfün geniş yayılması, Xəlvətiyyə təriqətinin bu ərazilərdə də özünü göstərməsi üçün münbit şərait yaratmışdır. Həmin dövrün dini, mədəni və fəlsəfi mənzərəsini əks etdirən yazılı mənbələrdə Xəlvətiyyə təriqəti, xüsusən də onun ikinci qurucusu və şeyxi Seyid Yəhya Bakuvî barədə dolğun məlumatlara rast gəlinir. Misal olaraq Lamii Mahmud Cələbinin "Nəfahət tərcüməsi", Taşköprülüzadənin "Şəqayiqi-Numaniyyə fi üləmayi-dövləti Osmaniyyə", Məcdi Məhəmməd Əfəndinin "Hədəiqüş-şəqayiq", Yusif ibn Yaqubun "Mənaqibi-şərif və təriqətnammeyi-piran və məşayixi əliyyəyi-xəlvətiyyə", Məhəmməd Cəmaləddin əl-Xulvinin "Ləmazati-xulvi və Ləmazati-ulviyyə", Əli Əlinin "Təhfətül-mücahidin və Behcətüz-zahidin", Məhəmməd Nəzminin "Hədiyyətül-ixvan", Həsən Kırminin "Məqalate-əliyyəyi-təriqəti-xəlvətiyyəyi-Camaliyyə", Həririzadə Məhəmməd Kəmaləddin əfəndinin "Tibyani-vəsail-il-həqaiq fi bəyani-səlasil-it tərāiq", Sadiq Vicedaninin "Tomari-turuki-Əliyyə", Hüseyn Vəssafın "Səfineyi-övlüyayi-əbrar şərhi-əsmar", Bursalı Məhəmməd Tahir əfəndinin "Osmanlı müəllifləri", Bağdadlı İsmayıl paşanın "Hədiyyətül-arifin" əsərləri tədqiqatçılar üçün ilkin mənbə rolunu oynamaqdadır. Daha sonrakı dövrlərdə də Türkiyəli tədqiqatçıların yaradıcılığında bu mövzuya rast gəlinir. Görkəmli tədqiqatçılardan Məhəmməd Əli Ayninin "Təsəvvüf tarixi", Xocazadə Əhməd Hilminin "Seyid Yəhya və Ziyarəti-övlüya", Rəhmi Sərinin "İslam təsəvvüfündə xəlvətlik və xəlvətilər" əsərləri Xəlvətiyyə təriqətinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İstanbul Universitetinin kitabxanasında saxlanılan və Xəlvətiyyə təriqəti ilə əlaqədar olan əsərlər, o cümlədən Seyid Yəhya Bakuvî tərəfindən yazılmış kitablarınüzəçixarılmasında

türkiyəli tədqiqatçı Əhəd Atəş böyük rol oynamışdır. Fuad Körpülü, Əbdülbaqi Gölpınarlı və Təhsin Yazıcı kimi məşhur türk alimləri də Xəlvətiyyə ilə bağlı qiymətli araşdırmaların müəllifləridirlər.

Müasir dövrdə Xəlvətiyyə təriqətinin, əsas etibarilə də Seyid Yəhya Bakuvü irsinin tədqiqatçısı kimi Mehmet Rıhtımın adı çəkilir. Onun ərsəyə gətirdiyi əsərlər yerli və əcnəbi tədqiqatçılar üçün mühüm mənbə hesab edilir.

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasında dini-mənəvi dəyərlərə diqqətin artması, Şirvanda yaranmış və bütün dünyaya yayılmış bu təriqətin daha da dərindən araşdırılmasına və dünyada tanıtılmasına rəvac vermişdir. Yalnız bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, Respublikanın birinci xanımı və birinci vetse prezidentı Mehriban xanım Əliyevanın söyləri nəticəsində UNESCO 2013-cü ili Seyid Yəhya Bakuvü ili elan etməklə təkcə bu böyük şəxsiyyətin deyil, ümumilikdə Xəlvətiyyənin dünya miqyasında araşdırılması prosesinə yeni ruh verdi.

Qərb ölkələrində də Xəlvətiyyə təriqətinin araşdırılmasına marağ böyükdür. Müxtəlif dövrlərdə təriqətlə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa kimi qabaqcıl dövlətlərin şərqşünasları tərəfindən aparılmış tədqiqatlar Xəlvətiyyə təriqətinin, əsasən də təriqətin şeyxi Seyid Yəhya Bakuvüinin yaradıcılığının araşdırılması, müasir dövrdə Şimali Afrika ölkələrində bu təriqətin yayılması və səciyyələndiyi xüsusiyyətlər barədədir. Belə alimlərə misal olaraq Nathalie Cleyer⁹, Zaim Khenchelaoui¹⁰, Pierre-Jean Luisard¹¹, Paul Balanfət¹², Jean-Jaques

⁹ Cleyer N. *Mystiques, Etat et societe. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siecle a nos jours.* New-York: E.J. Brill, 1994, 59 p.; *Religion et nation chez les Albanais. XIXe-XXe siècles.* Istanbul: Isis, 2003, 449 p.; *L'Albanie, pays des derviches. Les ordres mystiques musulmans en Albanie à l'époque post-ottomane (1912-1967).* Berlin: Wiesbaden, 1990, 505 p.

¹⁰ Khenchelaoui Z. *Algeire terre d'accueil et siege de la foi.* Alger: CNRPAN, 2004, 98 p.; *L'imagerie mystique dans le folklorie algerien.* Alger: CNRPAN, 2005, 113 p.

¹¹ Luisard P.J. *Comment est né l'Irak moderne.* Paris : CNRS Editions, 2009, 566 p. ; *La formation de l'Irak contemporain.* Paris: CNRS Editions, 1991, 557 p.; *Laïcites*

Thibon¹³, Denis Gril¹⁴, Thierry Zarcone¹⁵, Rachid Ben Rochd¹⁶, Princesse Rabiyyatou Njoyya¹⁷, Sari Ali Hikmet¹⁸, Rachida Chih¹⁹, Gohayder A.²⁰, Marchi Alessandra,²¹ Ouiza Galleze²², Bogdana Todorova²³, Nelly Amri²⁴, Elyor Karimov²⁵ və s. qeyd edilə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Xəlvətiyyə təriqətinin ideya mənbələri, Azərbaycan sufizim məktəbi

autoritaires en terres d'islam. Paris: Fayard, 2008, 284 p.; Le piège Daech. L'État islamique ou le retour de l'histoire. Paris: La Découverte, 2015, 192 p.

¹² Balanfât P. Messianisme et saintete: les poemes du mystique ottoman Niyâzi Misri. Paris: Editions L'Harmattan, 2012, 458 p.

¹³ Thibon J.-J. L'œuvre d'Abû 'Abd al-Rahmân al-Sulamî (325/937 – 412/1021) et la formation du soufisme. Damas: Institut Francais du Proche-Orient, 2009, 650 p.

¹⁴ Gril Denis. Saint et saintete dans le christianisme et l'islam. Le regard des sciences de l'homme. Paris: Maisonneuve et Larose-MMSH, 2007, 372 p.

¹⁵ Zarcon Th. Le soufisme. Paris: Gallimard, 2009, 128 p.

¹⁶ Rachid B.R. Le Soufisme entre le livre sacre et la tradition prophetique, Paris, 2002.

¹⁷ Njoya R. Les vois religieuses comme phenomene social total. Alger: CNRPAN, 2013.

¹⁸ Hikmet S.A. Le statut de Sid Ahmed et Tidjani dans le memoire de Tlemcen. CNRPAN. Le sceau de la saintete. Alger, 2013.

¹⁹ Chih R. Le soufisme a l'époque ottomane. XVI-XVIII siecle. Institut francais d'archéologie orientale. Cahier des Annales islamologiques. Caire: IFAO, 2010, 442 p.

²⁰ Gohayder A. La vie intellectuelle dans les provinces arabes a l'époque Ottoman. Revue d'histoire magrebine. 1999, tome 3, p. 59-60.

²¹ Marchi A. Les ordres soufia en Italie: developpement et defis. Alger: CNRPAN, 2009

²² Ouiza Galleze. La tariqa Tidjaniya, Libyca, XXXVI, CNRPAH, Alger 2020.

²³ Todorova, B. (2019) Sufism between war and peace on the Balkans – A border gnoseology In: V. Uluslararası Felsefe Kongresi, Savaş ve Barış – Bildiri Kitabı, War and Peace – Proceedings Book, Istanbul, Turkey, ISBN: 978-605-9922-84-5, pp.95-106

²⁴ Amri (Nelly), « *Khalwa et bayt al-khalwa* dans le soufisme ifriqiyen du IVe/Xe siècle au Xe/XVIe siècle. Quelques remarques sur la pratique, ses lieux et sa diffusion », *al-Sabil, revue d'Histoire, d'Archéologie et d'Architecture maghrébines* [en ligne], 4/2017.

²⁵ Elyor Karimov. *Sufi Brotherhoods in the 15th Century Central Asia* // Bamberger Zentralasiestudien: Konferenzakten / ESCAS IV, Bamberg 8–12 October 1991, Ingeborg Baldauf, Michael Friederich (Hrsg.), Berlin: Schwarz, 1994, pp. 241–248

daxilində inkişafı, eləcə də müasir dövrdə Şimali Afrika ölkələrində bu təriqətin inkişaf istiqamətləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə İslam mədəniyyətində Sufizm fenomeninin araşdırılması, eləcə də Xəlvətiyyə təriqətinin meydana çıxması, həmin dövrdə mövcud olan ictimai-siyasi və mədəni şəraitdən ibarətdir. Eləcə də, sufizmdə xəlvət anlayışının öyrənilməsinə yer ayrılmışdır. Daha bir mühüm məsələ Seyid Yəhya Bakuvinin islam mədəniyyətində, xüsusilə də Xəlvətiyyə sistemində oynadığı mühüm rol, təriqətin inkişafına verdiyi töhfələrdən ibarətdir. Xəlvətiyyə təriqətinin tarixi və fəlsəfi inkişafı, təriqətin müxtəlif qolları, xüsusilə də Məğribdə mövcud olan (Şimali Afrika ölkələrindəki) qolları tədqiq edilmiş, təriqətin müasir inkişaf meylləri kontekstində müasir dini-fəlsəfi fikirlərin ümumiyyətlə sufizmə, xüsusən də Xəlvətiyyə təriqətinə təsiri və təriqətin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməsi öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. xəlvətiyyə təriqətinin ideya mənbələrinə, islam mədəniyyəti sistemində daşdığı rola nəzər salmaqdır. Müasir dövrdə Şimali Afrika ölkələrində populyar olmasını nəzərə alaraq, vaxtilə Şivan ərazisində formalaşmış bu dini-fəlsəfi düşüncə sisteminin dünya miqyasında tanınmasını şərtləndirən amilləri öyrənmək, eləcə də müasir dövrün şərtləri nəticəsində baş verən dəyişikliklərə nəzər salmaqdır. Hal-hazırda islam düşüncə sistemində baş verən dəyişikliklər, bu dəyişikliklərin sufilərin mistik düşüncə tərzinə təsirləri tədqiqatın əsas istiqamətləri sırasındadır. Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərin araşdırılması vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur:

- İslam mədəniyyəti sistemində sufizm anlayışı, islam təsəvvüfünə ümumi və qısa nəzərə salınması;

- Xəlvətiyyə təriqətinin meydana çıxdığı dövrün ictimai-siyasi ab-havası, dini dünyagörüşə təsir edən amillər və bu amillərin Xəlvətiyyə təriqətinin yaranması baxımından daşdığı əhəmiyyət;

- İslam və sufi düşüncəsində xəlvət anlayışı, xəlvət anlayışının daşdığı anlam və onun tarixi-mədəni köklərinin araşdırılması;

- Xəlvətiyyə təriqətinin meydana gəlməsi, təriqət daxilində mövcud olan silsilənin tədqiq edilməsi, ümumiyyətlə, Xəlvətiyyə təriqətinin sufi dünyagörüşündə tutduğu yer, dini-fəlsəfi təlim olaraq

əhəmiyyəti;

- Təriqətinin formalaşmasında və inkişafında həlledici amil olaraq Seyid Yəhya Şirvani (Bakuvinin) fəaliyyəti, onun həyat və yaradıcılığının gələcək dövrlərdə və təriqətin yayılmasında qoyduğu izlər;

- Xəlvətiyyə təriqətinin daha geniş yayılmış qollarının araşdırılması, Əhmədiyyə, Cəmalıyyə, Rövşəniyyə və Şəmsiyyə qolları barədə məlumat verilməsi, onların ümumi və fərqli xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması;

- Xəlvətiyyə təriqətinin Məğrib (Şimali Afrika ölkələri) təsəvvüf tarixində oynadığı rola nəzər salınması, bu ölkələrin ictimai-siyasi, mədəni və dini həyatında Xəlvətiyyənin təsirinin üzə çıxarılması;

- Xəlvətiyyənin Məğrib ölkələrində əsas qolları sayılan Ticianıyyə və Rəhmaniyyə barədə tədqiqatın aparılması;

- Müasir dövrdə baş verən qlobal dəyişikliklər kontestində Xəlvətiyyənin inkişafını səciyyələndirən amillərə nəzər salınması, dini, fəlsəfi və əxlaqi dünyagörüşün modern tendensiyalarla qarşılaşmasının bu təlimlərə göstərdiyi mənfi və müsbət təsirlərin aşkar edilməsi;

- Hazırkı dövrün dini fəlsəfi fikirlərinin Xəlvətiyyənin mistik düşüncə sistemi üzərində qoyduğu təsirlərin tədqiq edilməsi.

Tədqiqat metodları. İslam mədəniyyəti sistemində sufizmin oynadığı rol baxımından Xəlvətiyyənin tarixi ideya mənbələri, eyni zamanda Məğrib ölkələrinin həyatında kəsb etdiyi əhəmiyyət vacib tədqiqat obyektidir. Araşdırma zamanı ilk olaraq təriqətin ideya mənbələrinin və islami dünyagörüşündə oynadığı rolun elmi şərhlərinin verilməsinə, həmçinin Azərbaycanın Xəlvətiyyənin yaranmasında oynadığı aparıcı rola diqqət yetirilmişdir.

Xəlvətiyyənin islam mədəniyyəti tarixində və Məğrib ölkələrinin həyatında oynadığı rolla əlaqədar elmi tədqiqatların geniş spektri və problemlərin tədqiqində elmi abstraksiya, məntiqi və tarixi əlaqə kimi metodlardan istifadə etməklə faktlar toplanıb ümumiləşdirilmiş, onlar arasında mövcud olan qanunauyğun və təsadüfi əlaqələr müəyyən edilmiş, xarakterik olan əlaqələr təhlil və tənqid edilərək elmi mülahizə və nəticələrə gəlinmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar;

- İslam mədəniyyəti sistemində sufizm anlayışı, eyni zamanda islam təsəvvüf tarixi-nöqtəyi nəzərdən araşdırılmışdır;

- Xəlvətiyyə təriqətinin meydana çıxdığı dövrün ictimai-siyasi ab-havası, dini dünyagörüşə təsir edən amillər və bu amillərin Xəlvətiyyə təriqətinin yaranması prosesində oynadığı rolu və əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir;

- İslam və sufi düşüncəsində xəlvət anlayışı, xəlvət anlayışının daşdığı anlam və onun tarixi-mədəni kökləri öyrənilmişdir;

- Təriqətinin formalaşmasında və inkişafında həlledici amil olaraq Seyid Yəhya Şirvani (Bakuvinin) fəaliyyəti, onun həyat və yaradıcılığının gələcək dövrlərdə və təriqətin yayılmasında qoyduğu izlər müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır;

- Xəlvətiyyə təriqətinin Məğrib (Şimali Afrika ölkələri) təsəvvüf tarixində oynadığı rola nəzər salınması, bu ölkələrin ictimai-siyasi, mədəni və dini həyatında Xəlvətiyyənin təsirləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir;

- Xəlvətiyyənin Məğrib ölkələrində əsas qolları sayılan Ticaniyyə və Rəhmaniyyə barədə tədqiqat aparılmışdır;

- Hazırkı dövrün dini fəlsəfi fikirlərinin Xəlvətiyyənin mistik düşüncə sistemi üzərində qoyduğu təsirlərin tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi hər şeydən əvvəl, problemin qoyuluşu ilə müəyyən olunur. Tədqiqat işində Xəlvətiyyə təriqətinin islam mədəniyyət sistemində və sufi düşüncəsində tutduğu yer, Xəlvətiyyə təriqətinin yaranması və islam coğrafiyasında yayılması, təriqətin qurucusu Seyid Yəhya Bakuvinin fəaliyyəti, dünyanın müxtəlif regionlarında təriqətin yayılmış əsas qolları, Məğrib ölkələrinin siyasi,ictimai və mədəni həyatında adıçəkilən təriqətin oynadığı rol, müasir dövrdə Xəlvətiyyə təriqətinə təsir edən amillər sistemli yanaşma tətbiq edilməklə kompleks şəkildə tədqiq edilmiş və aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapmışdır:

- İslam sufizminin inkişafında Xəlvətiyyə təriqətinin yaranmasının oynadığı mütərəqqi rol;

- Xəlvətiyyə təriqətinin şeyxi Seyid Yəhya Bakuvinin islam mədəniyyətinə verdiyi töhfə;

- Məğrib ölkələrinin ictimai-siyasi və mədəni həyatını

formalaşdırın aparıcı amillərdən biri olaraq, Xəlvətiyyə təriqətinin əhəmiyyəti;

- Müasir dövrün şərtləri baxımından Xəlvətiyyənin düşüncə sisteminə təsir edən amillərin təsnif edilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqatın əsas nəticəsi, elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti onun aşağıda göstərilən sahələrdə istifadə edilə bilmək imkanlarındadır:

- Problemə dair gələcək tədqiqat işlərinin aparılmasında;

- Xəlvətiyyə, Seyid Yəhya Bakuvı və Xəlvətiyyənin Məğrib ölkələrinin ictimai, siyasi, mədəni həyatında oynadığı rolla əlaqədar elmi-paktik seminar, konfrans, simpoziumların keçirilməsində, dəsrlik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında;

- KİV-də təşkil edilən müzakirələrdə, məqalələrin və sənədli filmlərin hazırlanmasında; (UNESCO-nun 2013-cü ili Azərbaycanın dahi şəxsiyyəti Seyid Yəhya Bakuvı ili elan etməsilə və Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə çəkilmiş “Xəlvətdə qalmış müdrik“ sənədli film Türkiyənin Safranbolu şəhərində keçirilən XVI Beynəlxalq “Qızıl zəfəran” festivalında “Türk dünyası bələdiyyələr birliyi özəl mükafatı”na layiq görülmüşdür.)

- Azərbaycanın mədəni-mənəvi irsinin təbliğ edilməsində və dünyada tanıtılmasında.

Tədqiqatın aprobeiasiyası və tətbiqi: Dissertasiya işi AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsində hazırlanmış, müzakirə olunaraq, müdafiəyə layiq görülmüşdür. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri iddiaçının Azərbaycanda və xaricdə çap edilən elmi məqalələrində əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsi.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi həcmi: Tədqiqat işi giriş (36725), on bir yarım fəslə bölünmüş dörd fəsil (I – 40985, II – 60502, III – 41898, IV – 25099), nəticə (10747) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 200139 şərti işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektı və predmeti, işin praktik əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları və aprobeiasyası haqqında danışılır.

Tədqiqat işinin **birinci fəslı** **“Sufızmdə xəlvətılık anlayışı”** adlanır. Bu fəsilin **“Sufızmin İslam mənəvi mədəniyyət tarixində yeri və rolu”** adlı birinci yarımfəslində bəşəriyyətin mədəni və mənəvi irsinin zənginləşməsində islam mədəniyyətinin oynadığı rol nəzərdən keçirilir. Xüsusilə islam intibahı dövründən etibarən dünyaya yayılmış islam mədəniyyəti özünün rəngarəngliyi, müxtəlif elmi, mədəni, fəlsəfi, mənəvi cərəyanları ilə bir çox yeni inkişaf istiqamətlərinin əsasını qoymuşdur. Bu baxımdan tədqiqatçıların, alimlərin diqqətini cəlb edən, xüsusilə də Avropa ölkələrində diqqətlə öyrənilən sufizm böyük əhəmiyyətə malikdir.

İslam mədəniyyətində sufizm təsəvvüf də adlanır ki, bu da ərəb dilində eyni kökdən alınmış sözlər olması ilə izah edilir. Qeyd edilməlidir ki, sufilik, təsəvvüf sözlərinin mənası və kökü barədə müxtəlif fikirlər söylənilməkdədir. Bəzi xarici tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, təsəvvüf termini **“daxil olmaq”** mənasında istifadə edilir. Beləliklə, Rene Genonun fikrincə təsəvvüf **“inisiyasiya”**, **“daxil olma”** kimi tərcümə edilir. O **“əl-haşiqa”**, yəni həyat **“daxili həqiqət”** mənasını verir və **“əş-şariə”**nın (**“böyük yolun”**) dərinliklərini başa düşməyə imkan verir. Sufilər qardaşlıqlarda birləşirdilər. On iki və on üçüncü əsrlər sufilik üçün strukturlaşmaya keçid və daha formal təşkilatlanma dövrüdür.²⁶

Birinci fəslin ikinci yarımfəslı **“Xəlvətiliyin meydana çıxması. Dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə qısa baxış”** adlanır. Sırr və səssiz zikri əsas qəbul edən xəlvətılık Əmir Teymur dövrünün güclü siyasi təsirlərini əks etdirən ictimai ab-havanın formalaşdırdığı dövrün onlarla sufi cərəyanlarından, sadəcə biridir. Elm aləmində Əmir Teymurun səbəb olduğu hadisələr ümumi

²⁶ Guenon R. Aperçus sur l'ésotérisme islamique et le taoïsme. Gallimard: Les Essais, 1973, 157 p

şəkildə mənfi mənada izah edilir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Əmir Teymur moŋqol ulus sisteminin tənəzzülü sonrasında ortaya çıxıb, dağılan bir siyasi ənənənin geridə buraxdığı böyük sosial-iqtisadi süqutun və Çingiz xan yasaqlarına əsaslanan ictimai, hərbi və siyasi rejimin sürətlə islamlaşdığı və prosesin tam olaraq tamamlanmadığı dövrün nümayəndəsi idi. Teymurun uzun hərbi səfərləri, izləri XIX əsrə qədər davam edən “Teymur renesansı” adlandırılan memarlıq və mədəniyyətin yaranmasına da səbəb olmuşdur. Bu memarlıq və ədəbiyyat anlayışının ən mükəmməl şəkildə davamçıları da məhz Səfəvilər idi.²⁷

Ömər əl-Xəlvəti və Seyyid Yəhya əl-Bakuvi dövrü siyasi mənada Cəlayirlər, Teymurilər və Qaraqoyunlular dövrünü əhatə edir. Təqribən Elxanilər dövlətinin süqutu (1359/60) və Ağqoyunluların Təbrizi ələ keçirdiyi tarixə (1467/8) qədər 100-110 illik dövrü əhatə edən bu dövr siyasi hadisələrin zənginliyi qədər mədəni-sosial hadisələrin müxtəlifliyi ilə də diqqət mərkəzindədir. Cəlayirlər dövlətinin tənəzzülü dövründə meydana gələn Teymur istilas, Əmir Teymurun vəfatından (1405) sonra dəyişən siyasi şərtlər bölgənin ictimai, sosial və mədəni həyatında böyük dəyişikliklər yaratmamışdı. Ticarət canlılığını qoruyurdu. Hətta Əmir Teymur və Mirzə Şahrux (1408-1447) dövrlərində ticarət imkanları artırılmış, hər iki hökmdar ticarətin və tacirlərin qorunması üçün böyük siyasi çaba sərf etmişdilər. Nizaməddin Şaminin yazdıqlarına görə, Əmir Teymur zamanında ticarətə verilən əhəmiyyət o dərəcədə böyükdür ki, “qadınlar və uşaqlar belə ticarətlə məşğul olur, heç kim onlara toxunmağa cəsəret edə bilməzdi”.²⁸

“Sufi xəlvətilərin əsas ideya mənbələri” adlanan üçüncü yarımfəsildə xəlvət termininin mənasının izahı verilir. Belə ki, lüğəti mənada *“yalnız qalmaq”* mənasına gələn *xəlvət* sözü, geniş mənada *“təhna yerdə təkbaşına qalmaq”*, *“tamamilə tək qalmaq”*, *“təhna yer”*, *“tənhada qalmaq”*, *“xəlvətə girərək ibadət, zikir və riyazət ilə*

²⁷ Roemer H. R. Timurlular. MEB İslam Ansiklopedisi, Cilt. XII/ I, İstanbul, 1974, s. 346-370

²⁸ Alan H. Bozkrdan Cennət Bahçesine Timurlular (1360-1506), İstanbul: Ötügen Yay. 2007, 340 s

vaxt keçirmək üçün tənha bir hücrəyə girmək” deməkdir.²⁹

Ərəb dilində “yalnız qalıb, tənha bir yerə çəkilmək” mənasına gələn xəlvət, təsəvvüfdə “zehini konsantrasi və bəzi xüsusi zikirlərlə riyazət gerçəkləşdirmək üçün şeyxin müridini qaranlıq və xarici aləmdən tamamilə uzaqlaşdırıb bir yerdə, müəyyən bir müddət üçün bağlı saxlaması”nı ifadə edir. Bu mərhələdə təsəvvüf əhli “Allah ilə gizlicə danışmaq, qəlbi mənfi hissələrdən və şər duyğulardan təmizləmək və xilas etmək üçün xəlvətə çəkilir”. Kaşaniyə görə, bu mərhələdə “qul özünü bütün hissələri ilə Allaha verir, Ondan qeyri hər şeydən uzaqlaşır”.

Təsəvvüfi termin olaraq *xəlvət* günahdan çəkinmək və daha yaxşı ibadət etmək üçün tənha yerlərdə yaşamağı, insanlardan uzaq olmağı şərt sayır. Xəlvətlikdə buna əsas kimi Məhəmməd Peyğəmbərin vəhy almadan əvvəl vaxtının çoxunu Məkkə yaxınlığındakı Hira mağarasında keçirməsi göstərilir. Sorbonna universitetinin Milli Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru professor Tyerri Zarkon onun “Xəlvətiyyə sufi ordenində təkliyə çəkmə (xəlvət) təlimi: antropoloji yanaşma” məqaləsində, Xəlvətiyyə Sufi orderində, insanın öz nəfsindən arınması üçün təkliyə və xəlvətə çəkmə kimi, bu ordenə məxsus müxtəlif yolları və üsulları araşdırmağa çalışmışdır. Araşdırma ələlxüsus Osmanlı imperiyası zamanında (Kastamonuda Şabani məqamı, İstanbulda Sünbül Sinan və Mərkəz Əfəndi məqamları, Orta Şərqdə, (məsələn Aleppoda Hilaliyyə, Qahirədə Dəmirdaşiiyyə və İbrahim Gülşəni məqamları) mövcud olan qollara həsr olunmuşdur.³⁰

İkinci fəsil “**Xəlvətiyyə təriqətinin yaranması və inkişafı**” adlanır. Burada xəlvətiyyə təriqətinin ortaya çıxması, təriqət silsiləsi və b məsələlər nəzərdən keçirilir.

“**Xəlvətiyyə təriqətinin sufi qaynaqları**” adlanan yarım-fəsildə təriqətin qurucusu Ömər Xəlvətinin simasında bu qaynaqların təriqətin mənəvi və dini dayaqlarını necə formalaşdırdığını aydın surətdə müşahidə etmək mümkündür. Ömər Xəlvəti yuxarıda da qeyd olunduğu kimi xəlvəti çox sevmiş və buna

²⁹ Sami Ş. Kamus-u Türki, Beyrut 1989, 1602 s.

³⁰ Zarcon Th. Le soufisme. Paris: Gallimard, 2009, 128 p.

görə də onun qurduğu təriqətin adına bu ad verilmişdir. O, xəlvətə çəkildiyi müddət ərzində Allahın yeddi adı ilə (La ilahə illallah, Allah, Hu, Haqq, Həyy, Qəyyum, Qəhhar) zikir edərdi. Bu zikir ənənəsi ondan sonra bəzi digər təriqətlər tərəfindən də mənimsənilmişdir. O, öz müridlərinə, xəlvət, üzlət və sükutu tövsiyə etmiş, təriqətin əsasını məşhur sufi Hatim əl-Əsammin bəhs etdiyi dörd ölüm növündən çıxış edərək izah etmişdir. Ona görə seyrisüluk yoluna girən şəxs həmişə öz nəfsi ilə mübarizə aparmalıdır. O, bunu “mövti-əhmər (qızıl ölüm)” termini ilə ifadə etmişdir. İkincisi, salik hər növ bəlalara səbr etməlidir. Bu da “mövti-əsvəd (qara ölüm)” termini ilə izah olunmuşdur. Üçüncüsü, əlində olanla kifayətlənməli, heç bir şikayət etməməlidir. Bu prinsip “mövti-əxzərdir (yaşıl ölüm)”. Axıncı prinsip isə salikin az yeməsi və mütəmadi olaraq riyazatla məşğul olmasıdır. Ömər Xəlvəti bunu “mövti-əbyəz (ağ ölüm)” termini ilə ifadə etmişdir.³¹

Bu fəslin **“Seyid Yəhya Şirvaninin (Bakuvi) xəlvətlik içindəki rolu və təsirləri”** adlanan yarım fəslində isə qeyd edilir ki, yaradıcısı böyük sufi şeyxi Siracəddin Ömər əl-Xəlvəti olmuşsa da təriqətin dünya miqyasında məşhurluq qazanması, islam coğrafiyasının aparıcı dini-fəlsəfi cərəyanlarından birinə çevrilməsi Seyid Yəhya Şirvaninin (Bakuvinin) adı ilə bağlıdır. Mənbələr göstərir ki, o Şamaxının Avahil kəndində anadan olmuşdur. Nəsil şəcərəsi etibarilə də, onun dini dünyagörüşün daşıyıcısı olduğu faktını qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, onun atası şiələrin yeddinci imamı Museyi-Kazımın nəslindən idi.³² Tam şəkildə adı əs-Seyyid Cəmaləddin Yəhya ibn əs-Seyyid Bəhaəddin əş-Şirvani əş-Şamaxi əl-Bakuvi olan görkəmli alim və filosofun Xəlvətiyyə təriqətinin inkişafında oynadığı rol misilsizdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, 1463/64 ildə vəfat etmiş şeyxin mavzoleyi Bakıdakı “Şirvanşahlar Sarayında” yerləşir. Bu fakt böyük mütəfəkkirin

³¹ Tayşi M. S. Ömer Halveti. DİA İslam Ansiklopedisi. Cilt. 34, İstanbul: 2007, s. 65.

³² Nathalie Cleyer. *Mystiques, Etat et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, Leiden-New York-Köln, E.J. Brill, 1994 (= Islamic History and Civilization. Studies and Texts edited by Ulrich Haarmann, vol. 9), III + 424 + 29 p.

həmin dövrün təkcə elmi və dini həyatında deyil, eləcə də siyasi və ictimai həyatında kifayət qədər çəkisinin olmasının göstəricisi hesab edilə bilər.

Şamaxıda doğulan Seyid Yəhyanın həyatının əsas hissəsi Bakı ilə bağlı olmuş, elə buna görə də özünə Bakuvi adını götürmüşdür. Böyük mütəfəkkir Şamaxıdan buraya 20 yaşında, Xəlvəti ordeninə hamilik edən, Əbdürrəhman Caminin bildirdiyinə görə hətta Seyid Yəhya Bakuvinin müridi olmuş Şirvanşah Xəlilullahın (1417-1465) hakimiyyəti dövründə köçmüşdür.

Daha sonra **“Xəlvətiyyə təriqətinin başlıca qolları”** adlanan yarımfəsildə təriqətin müxtəlif regionlarda inkişaf tapmış qolları araşdırılmış və bu qolların fəaliyyəti, başlıca prinsipləri, oxşar və fərqli cəhətləri təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı **“Xəlvətiyyənin Əlcəzairdə yaranması və inkişaf tarixi”** başlıqlıdır. Bu fəslin birinci yarımfəslı **“Məğrib ölkələrinin ictimai-siyasi və mədəni həyatında xəlvətlik”** ilə bağlıdır. Xəlvətiyyə təriqəti İslam coğrafiyasında yayılması nəticəsində, qısa müddətdə Şimali Afrika ölkələrində aparıcı süfi təriqətinə çevrildi. Əlbəttə, xəlvətiyyənin belə geniş yayılması, uzaq Azərbaycanda, Şirvanda yaranmış sufi düşüncəsinin Məğrib ölkələrində populyarlıq qazanmasının sosioloji, ideoloji, tarixi səbəbləri mövcuddur. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, Xəlvətiyyə əsas etibarilə Osmanlı imperiyası daxilində, bu imperiyanın fəth etdiyi ərazilərdə yayılır, bir növ Osmanlı hakimiyyətinin ideoloji qanadı funksiyasını yerinə yetirirdi.³³

Xəlvətilər o zamanlar Osmanlı İmperiyasının tərkibində olan Misir və Suriya kimi ölkələrdə özlərinə sosial dayaq tapmışdır. Misir Xəlvətiyyə təriqətinin Məğrib ölkələrinə yayılması üçün, bir qapı rolu oynamışdır. Daha sonrakı dövrlərdə Xəlvətiyyə Misirdən başlayaraq Şimali Afrikaya, eləcə də Afrikanın mərkəzi regionlarına, hətta Kameruna qədər yayıla bilmişdir.³⁴

Bu fəslin **“Xəlvətiliyin Əlcəzairdə qolları”** adlanan ikinci yarımfəslində qeyd edilir ki, Xəlvətiyyə təriqətinin Məğribdəki

³³ Sühreverdi Şihabuddin. Avarifu'l-Maarif. İstanbul: Semerkand, 2004, 710 s.

³⁴ Perry C. The civilian Elite of Cairo in the Latter Middle Ages. Princeto, 1981, p.69-72.

qollarının sayının çox olmasına baxmayaraq, iki qol daha geniş yayılması ilə fərqlənir: Rəhmaniyyə və Ticaniyyə. Birinci qol adını öz yaradıcısı Məhəmməd bin Abdurrəhman əl-Qaştuli əl-Əzhəridən götürmüşdür. Rəhmaniyyə qolunun müasir Əlcəzairin ictimai-siyasi və mədəni həyatında da mühüm rol oynadığı məlumdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Qafqazda və Türkiyədə geniş yayılan Xəlvətiyyə təriqəti XV əsrdə Misirə və Yaxın Şərqə gəlib çatdı. XVIII əsrin sonunda Xəlvətiyyə davamçılarından biri, şimal-qərbi Afrikada Ticaniyyə ordenini təsis edir. ² Əhməd Ticani 1737-ci ildə Əlcəzairin cənubunda dünyaya göz açmışdır. ³⁵ Onn ailəsi mənşə etibarını ilə yoxsul bərbər ailəsi olub, Tican qəbiləsinə aid edilirdilər. Müsəlmanlığın mənəvi yolu olan Ticaniyyənin əsası 1781-1782-ci illərdə Əlcəzairdəki Ənə Əlmədiddə Şeyx Əbu əl-Abbas Əhməd Ticani tərəfindən qoyulmuşdur. O, 1815-ci ildə vəfat etmiş və Mərakeşdəki Fəs şəhərində dəfn edilmişdir. Əhməd Ticani hələ erkən uşaqlıq çağlarında mənəvi yolların dərk edilməsində qeyri-adi qabiliyyət nümayiş etdirirdi. 15 yaşında olarkən o, artıq Quranı əzbər bilir, islam fəlsəfəsi və hüququndan xəbərdar idi. ³⁶

Dördüncü fəsil **“Xəlvətiyyə təriqətində müasir inkişaf meyilləri”** adlanır. Bu fəslin **“Müasir dini-fəlsəfi fikirlərin sufizmə təsirləri”** adlı birinci yarımfəslində göstərilir ki, sufiliyin baniləri və görkəmli nümayəndələri hər zaman öz bilikləri, tolerantlıqları və islamı dərinlən bilmələri ilə seçilmiş, öz əsərləri ilə dünyaya çox böyük mədəniyyət və humanizm bəxş etmişlər. Lakin hal-hazırda sufizm özü dünyadakı proseslərdən təsirlənmə mərhələsindən keçməkdədir. Bu baxımdan 21 dekabr 2015-ci ildə Mərakeşin Madaq şəhərində baş tutmuş Qədriyyə və Budşişiyə təriqətindən olan sufilərin beynəlxalq görüşü böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Görüşün mövzusu “Sufilik və mənə axtarışı: uyğunlaşma, orta q məxrəcə gəlmə və gözəllik dəyərlərinin yayılmasında zaviyələrin rolu” idi. Məsələ budur ki, sufiliyin cəmiyyətdə yerinin və rolunun kiçilməsi bu konfransda qeyd edilən gözəl ideyalarla üst-üstə düşür. Siyasi və sosial-federalist rolunu başa vurduqdan sonra

³⁵ Ouiza Galleze. La tariqa Tidjaniya, Libyca, XXXVI, CNRPAH, Alger 2020

³⁶ Triaud J.-L. La Tidjaniya, une confrerie musulmane transnationale // Politique étrangere, № 4, 2010, 180 p

sufilik dərnək səviyyəsinə enib və cəmiyyətə heç bir təsiri qalmayıb. Həm də bu tendensiya nəinki Məğrib ölkələrinə, eləcə də Türkiyə, İran, Suriya kimi sufiliyin tarixən dərin köklərə və nüfuza malik olduğu dövlətlərə də aid edilə bilər.

Dördüncü fəslin sonuncu, yəni ikinci yarım fəslə “**Xəlvətiliyin mistik mahiyyətinin müasir İslam fəlsəfi nöqtəyi-nəzərindən tədqiqi və təbliği**” adlanır. Burada qeyd edilir ki, müasir dini-fəlsəfi fikirlər, eləcə də dünyada baş verən başqa hadisələr digər sufi təriqətləri kimi Xəlvətiyyəyə də təsir göstərməkdədir. Məntiqi düşüncə ilə yanaşdıqda, əsas prinsipləri fərdin cəmiyyətdən ayrılaraq inzivaya çəkilməsi, təklikdə mənəvi yüksəlişlə məşğul olaraq Allaha qovuşması olan Xəlvətiyyənin hazırda baş verən proseslərdən daha çox təsirlənməsi düşünülə bilər. Xəlvətiyyənin özünəməxsus mistik düşüncə sistemi kənar təsirlərə qarşı daha həssas olduğu üçün, baş verən dəyişikliklər daha kəskin formada özünü göstərməkdədir. Bu kimi hallara nümunə üçün Əlcəzairdə radikal islamçılarla mübarizə aparmaq üçün təsəvvüf tələqinlərindən istifadə edilməsini göstərə bilərik. Bu dövlət silahlı mübarizənin fayda vermədiyini görərək, radikal qiyamçılara qarşı sufi yanaşması göstərməyə çalışır. Bu ölkədə hökumət təsəvvüf təbliğatı aparmaq məqsədilə televiziya və radio kanalları açmışdır, bütün bu tədbirlərdə məqsəd radikal dini ideologiyaların Əlcəzair insanların təbiətinə uyğun olmadığını, onların ənənəvi islama geri dönmələrini təmin etməkdir.³⁷ Məğrib regionunda hakim sufi təriqəti rolunu oynayan Xəlvətiyyənin qolları və əsas etibarilə Ticaniyyə qolu radikal islama və terrorçu təşkilatlara qarşı ideoloji mübarizə cəbhəsində istifadə edilməyə başlamışdır.

Ötən əsrin 90-cı illərindən bəri ölkədə radikal islamçılarla dünyəvi hökumətin apardığı silahlı mübarizə 200 min nəfərdən çox insanın həyatı bahasına başa gəlmişdir. Belə bir şərtlər altında, Xəlvətiyyə təriqətinin sülh və humanizm çağırışlarından istifadə edilməsi, onun mistik düşüncə sisteminin müasir dövrün şərtlərinə

³⁷ Ouiza Galleze. *Vivre ensemble en un espace local et un temps universel, ouvrages collectifs, collections Izuran, HCA, Alger, 2020*

uyğunlaşdırılması başa düşüləndir.³⁸

Lakin Xəlvətiyyənin özündə ehtiva etdiyi sülhsevər prinsiplərdən istifadə zamanı, heç də həmişə səmimi davranılmadığını, müəyyən qüvvələrin əslində təsəvvüf təriqətlərinin mistik düşüncə sistemində cüzi dəyişikliklər edərək, onlardan öz məqsədlərinə uyğun istifadə etdiklərini də müşahidə etmək mümkündür. Qərbin beyin mərkəzlərində radikal islama qarşı sufi təriqətlərinin istifadə edilməsi ilə bağlı planlar hazırlanan zaman, Xəlvətiyyənin də düşüncə sisteminə bəzi dəyişikliklərin edilməsi, müxtəlif islami kanallar vasitəsilə təriqət daxili düşüncənin dəyişdirilməsi hallarının nəzərdə tutulması sezilməkdədir.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, başlıca qənaətlər ümumiləşdirilmiş, mövzu ilə bağlı əhəmiyyətli olan müəyyən təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları doktorantın aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Avropa maarifçilərinin əsərlərində islam mədəniyyətinə istinadlar // Geostrategiya, Bakı, 2012, s.40-43
2. Le soufisme comme facteur de dialogue interreligieux. Actes de la sixieme editions du colloque international. CNRPAH // Les Routes de la foi. Soufisme et Théologie de la Libération. Colloque international, Alger , 2012, s.24-25
3. Azərbaycanın mənəvi həyatında xəlvətiyyə təriqəti // Müasir Mədəniyyətşünaslıq, Bakı, 2013, №1 (13), s.23-27
4. Azərbaycanın manavi hayatında Halvatiya. // Uluslararası İstanbul tarixi yarımada sempozyumu. İstanbul, 2013 s.356-363.
5. Evolution historique de la notion la tolerance // Nice-4 juillet 2016, s.9-18 <http://sites.unice.fr/site/vallar/cerdacff/Colloques/>
6. Ortaçağ Türk halklarının oluşmasında sufuzmin rolü // “Müasir Türkoloji Tədqiqatlar: problemlər və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı, 2016

³⁸ Rahman F. Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1982, 172 p.

7. Tolerantlıq anlayışının tarixi inkişafı // Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri, Bakı, sentyabr 2016. s.381-385
8. Şərq ənənələrində həmrəylik konsepsiya // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2017-ci ilin Azərbaycanda “İslam Həmrəyliyi ili” elan olunması ilə əlaqədar keçirilmiş “İslam Həmrəyliyi_Azərbaycan nümunəsi” adlı müsabiqənin Materiallar toplusu. 01 dekabr, 2017, s. 82-87
9. Le concept de la solidarite dans la tradition orientale. Bakou, 29 mars, 2017 // <http://sites.unice.fr/site/vallar/cerdacff/colloque-azerbaidjan-28-29 mars/2017>
10. Müasir dini-fəlsəfi fikirlərin sufizmə təsirləri // Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. № 04(57) 2018, s.49-57
11. Xəlvətlik təriqəti və müasirlik // Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. №04 (57) 2018, s.49-57
12. Xəlvətiyyə təriqətinin yaranması və inkişafı haqqında // Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №1 (32) 2019, səh.123-132
13. Место и роль суфизма в духовно-культурной истории ислама // Сборник докладов Всероссийского исламоведческого форума. 27-28 сентября Махачкала, 2019 г.с.164-169
14. Şimali Afrika ölkələrində xəlvətlik // Dövlət və Din. №01 (60) 2019, s.38-47
15. К вопросу о женском достоинстве в исламском обществе. Вестник Серия Религиоведение. Казахский Национальный Университет им.Аль Фараби. 4 (16) 2018. с.57-63
16. Sufism in the Spiritual and Cultural History of Islam // Postmodernism Problems Journal. Bulgarie. Vol 9, №3, 2019, s.457-466 <https://pmpjournal.org/index.php/pmp/issue/view/27>
17. Khalvatiyya as a universal phenomenon of intercultural and interciviliation dialogue // Geopolitics in the Black Sea region –tendencies and challenges. Belgrade, 2019, p.185-193.
18. Роль суфизма в распространении исламских ценностей //

Из истории культуры народов среднего Поволжья. Казань, 2020. Том 1, № 10, 2020. стр.5-14.

<https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=43078013>

19. Концепция солидарности в Исламском мире // Nota Bene 2021, N 51, Sofia, <https://www.notabene-bg.org>

Dissertasiyanın müdafiəsi "07" 12 2021-ci il tarixində saat 14.00-da Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03 – Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1141, Bakı şəhəri, Əhməd Cəmil küçəsi 41A. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "05" 11 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 05.11.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 33943

Tiraj: 100